

Toponímia i arqueologia a les terres de Lleida

Joan-Ramon González Pérez, Maria Pilar Vázquez Falip

DOI: 10.2436/15.8040.01.286

Resum

Comunicació que valora la relació entre topònims que són expressió popular de l'existència de testimonis antròpics no explicables amb els coneixements de les poblacions del moment i atribuïbles a èpoques passades. Probablement el més habitual és el de Moros, que reflecteix un període de la història de forta influència sobre el país, per la seva llarga durada i per pertànyer a una cultura exòtica. Dos, però no són els únics, fan referència a restes de construccions d'origen desconegut (Vilars) o misteriós (Bruixes). Finalment n'hi ha un de molt clar, però probablement per això menys abundant, que fa referència a l'existència de restes ceràmiques en abundància escampades pel terra (Tenalles). Una mostra de la interconnexió entre l'onomàstica i l'arqueologia.

Introducció

La toponímia i l'arqueologia són dues disciplines científiques que estan íntimament relacionades; en bona mesura es complementen ja que la informació referent al patrimoni històric que es correspon amb un determinat grup de topònims, serveix també a la vegada per confirmar l'exactitud onomàstica d'indrets que popularment fan referència a possibles restes arqueològiques. És a dir, per una banda hi ha una sèrie de noms de lloc que fan referència a algun aspecte relacionat amb l'arqueologia, ja que recullen les interpretacions espontànies que la saviesa popular ha donat per tal d'explicar unes restes de construccions de les quals no es conserva memòria, de la troballa d'ossos o de fragments ceràmics o de qualsevol altre element patrimonial que les diverses poblacions humanes al llarg del temps han conegut com a testimonis d'un passat que no poden concretar.

Per una altra banda no hi ha dubte que per als onomàstics té també un notable interès lingüístic la formació d'aquest tipus de topònims que parlen de manera més o menys directa de restes arqueològiques. En resum, un topònim de referència històrica tant general com el de Moros indica a l'arqueòleg la gairebé absoluta seguretat de trobar un jaciment en aquell indret, però a la vegada al toponimista li confirma que l'aparició de la denominació sobre un indret geogràfic correspon a la necessitat de l'home d'explicar allò que no es correspon a la seva època. Per tant, podríem dir que en la majoria dels casos el topònim detecta un jaciment i el jaciment confirma el sentit del topònim. Interrelació absoluta entre les dues disciplines: arqueologia/història i toponímia/onomàstica.

Per posar un exemple notable, podem comentar el cas dels Vilars d'Arbeca. La forta activitat agrícola derivada de la construcció del canal d'Urgell va originar una progressiva destrucció d'un tossal conegut com els Vilars. En prospecció superficial es comprovà que la part conservada de la vella elevació corresponia a un poblat ibèric, cosa que confirmava el valor patrimonial del topònim. Les successives campanyes d'excavació que s'han practicat en el jaciment durant els darrers vint-i-cinc anys per part de l'equip de la Universitat de Lleida han posat de manifest, davant la sorpresa de tota la comunitat científica, l'existència d'una singular fortalesa que té els seus orígens en l'edat del ferro. Per tant, el topònim Vilars s'ha confirmat amb escreix com una clara referència a un vell assentament humà, concretament a un important jaciment arqueològic que abastaria des del segle VII fins al III aC (Alonso, Junyent, López, 2010, 14).

Resulta evident que en la majoria d'estudis toponímics aquests noms d'expressió popular d'un fet arqueològic no han tingut una especial atenció. En general predomina l'interès pels topònims que tenen una clara etimologia històrica, que tenen el suport de fonts documentals (Terrado, 1994, 60-62). De vegades, però, hi ha mencions puntuals que expliquen etimològicament la deformació de les denominacions originals, sempre concretes, però assimilades amb el temps a allò que més s'assembla fonèticament, tot i que ja no tingui res a veure amb el significat real, ja totalment oblidat; en aquest sentit és curiós el cas dels Closos de Cornudella que l'etimologia explica la referència als crosos o forats excavats per a l'extracció de metalls (Amigó, 1994, 26).

Tanmateix està fora de dubte el valor històric de l'onomàstica; tal com diu, per exemple, Jaume Marçet: "La toponímia i l'antropologia són una font d'informació de totes les èpoques... lliguen el passat i el present, són un patrimoni immaterial que expliquen una bona part de la història... i per la seva relació amb la geografia i la història, la toponímia també és etnografia i arqueologia" (Marçet, 2004, 692). No obstant això, sembla evident que ha estat més habitual de buscar relació entre toponímia i l'arqueologia entre els historiadors que no pas entre els filòlegs (Carneiro, 2000). Fins i tot arribant a fer estudis de caire molt més lingüístic que històric, sobretot pel que fa a la llengua ibèrica (Pérez, 2001, 21-40). Ara bé, la interdisciplinarietat és com sempre una relació bàsica en el treball científic, i també en aquests casos que aquí ens preocupen (Tort, 2001).

La toponímia arqueològica

Quan un arqueòleg elabora un primer estudi arqueològic d'un territori ha de tenir ben en compte els topònims existents. Evidentment hi ha els de primera categoria que són referents prioritaris (Turull, 2007), com els noms dels rius, de les muntanyes o de les poblacions actuals (Turull, 1994, 60-62). Però després hi ha la toponímia menor que fa referència a les partides, als indrets o als accidents geogràfics més locals que són l'autèntic tresor, l'autèntica guia per detectar possibles jaciments que la memòria dels habitants de la zona ha mantingut amb denominacions pragmàtiques. La majoria de vegades els noms de lloc que fan referència a construccions antigues, a pedallassos de ceràmica, a elements fantàstics o a la llarga presència andalusina, per citar els casos més habituals, es corresponen a assentaments d'indubtable valor patrimonial. Per exemple, al sud-oest de Seròs, al Segrià, ens trobem que entre el Segre i el Montmeneu hi ha topònims tant suggerents com Valdemora, Pedròs o Vilaseca, tots tres correlacionats amb jaciments arqueològics. D'altres com Ambiure formen part d'aquell grup de topònims que són objecte d'estudi dels especialistes de l'onomàstica, però resulta evident que el topònim no ens diu res als arqueòlegs. Finalment hi ha aquells jaciments que prenen el nom d'una denominació propera moderna i que a partir d'ara s'associarà en la bibliografia científica amb les restes existents, com per exemple passa en la zona indicada amb Mas del Coc o Mas de la Cabra (González et al. 2002, 240 i 243).

El tema de la creació dels topònims és força complex i atractiu alhora (Turull, 1991, 24 i 26). Com a recercadors de camp, als arqueòlegs se'ls presenta una fascinant oportunitat quan s'ha de batejar un jaciment arqueològic que no té nom específic, com habitualment passa. El més normal és començar pels noms genèrics més immediats on està el lloc i si cal concretar-lo amb algun afegit geogràfic, com per exemple el tossal de Solibernat a Torres de Segre, que fa referència a una tossal aïllat en la partida de Solibernat (González et al, 1997, 241). Quan solament hi ha un jaciment amb aquestes característiques la solució és habitualment fàcil, però normalment la cosa es complica quan es troben més localitzacions d'interès, la majoria de vegades de cronologies diferents, en la mateixa zona. Llavors s'afegeix un element seriat

que ho diferenciï, com per exemple I, II, III, així tenim el cas de la Trona de Corbins (González, 1982, 179-181) o el de Gardeny a Almenar on s'arribaren a identificar fins una sèrie de cinc jaciments (González, 1982, 144-146), o a la Serra de Carreu (González i Rodríguez, 1986, 69), per citar tres exemples. També s'han emprat lletres, com va fer sobretot Rodrigo Pita Mercé en les prospeccions pel Baix Segre, arribant al cas paradigmàtic de Roques de Sant Formatge, a Seròs, on va donar vint-i-dues lletres de l'alfabet, de l'A fins a la V, per diferenciar els indrets on localitzava materials arqueològics (Pita i Díez-Coronel, 1968, 13) si bé finalment sembla que solament es pot parlar de tres jaciments diferenciats (Rodríguez, 1980, 127). Més adequat a la realitat el podem trobar en el cas de Gebut on s'arriba fins a la lletra G, però que correspon a una autèntica diacronia d'ocupació de diferents espais propers en una mateixa partida del terme municipal de Soses (Rodríguez, 1980, 94 -101). De totes maneres el que finalment triomfa en l'ús habitual és la denominació cronològica, com per exemple: poblat ibèric de Gebut, o simplement Gebut ibèric, o la vil·la romana de Gebut o Gebut vil·la romana, o Gebut medieval, o Gebut del bronze, etc. O també a la serra de Comellini (Senterada) o el dolmen i el menhir existents que s'han denominat oficialment Comellini-I i Comellini-II, però que la referència més habitual serà a la tipologia del monument megalític que no pas a la numeració corresponent (Medina et al. 1992).

No obstant això, de vegades hi ha l'opció de batejar totalment ex novo un jaciment, prou específic i que es troba en una zona concreta, com per exemple la balma Laia de la serra de Carreu o el forat del Roni de la serra de Sant Joan, denominats així pel seu descobridor Josep Enric Gómez en homenatge a la seva filla o al seu gos respectivament, després de comprovar que no havia cap referència coneguda pels habitants de la zona (González i Rodríguez, 1986, 65). Sovint el nom donat té un caire provisional; es manté definitiu si no es troba cap referència de l'original perquè són zones despoblades. Per les característiques morfològiques de l'indret i l'ús que ha tingut fins a temps recents sembla que aquest topònim ha estat viu fins no fa gaire, però s'ha estat incapaç de salvar-lo de l'oblit, com ha passat per exemple amb la balma de les Ovelles de la Serra de Sant Gervàs (González et al., 1991, 312-318) o també per un accident geogràfic de dimensions modestes i que no ha estat objecte de la singularització per la gent, com passa amb la cova de Geguins de Santa Linya, discret forat anònim que rep el nom del barranc on es troba (Garcés, González i Rodríguez, 2006, 201-233). També pot passar que el nom provisional resta esbandit per l'oficial com va passar amb el Forat Negre de Bóixols denominat primerament com a cova del Copon (González i Rodríguez, 1986, 65), d'altres vegades el nom provisional esdevé molt més conegut que l'original i arriba a ser un reconeixement a la tasca feta pel mateix descobridor, com ha passat per exemple amb la cova de les Roques Prenyades a Alòs de Balaguer, que resta com a segon nom davant de la popularitat aconseguida per la primera denominació donada en reconeixement al seu descobridor, Rafael Gomà, de malnom el Parco, i que definitivament ha estat la denominació oficial del jaciment: cova del Parco (Trullols, 2012, 17).

El topònim principal quan hi ha d'altres jaciments propers és el recurs fàcil de denominar un lloc arqueològic inèdit, com per exemple la necròpolis tumulària del turó de la Capsera, situada en la carena occidental, que separa els termes de Senterada i del Pont de Suert, a pocs metres per sota del pic homònim (González, 1995). En aquest cas cal comprovar que no hi hagi més indrets d'interès en l'entorn immediat, els quals haurien de prendre noms específics o hauríem de caure en la comentada relació numèrica. Val la pena comentar que els primers jaciments descoberts, quan la major part del patrimoni del país era totalment desconegut, fou el nom del municipi el que de manera simplista s'identifica amb el mateix jaciment, sobretot si es feren especialment famosos per la seva vàlua i la població més propera era de modesta entitat. El cas més representatiu seria la balma amb art rupestre de la Roca dels Moros de

Cogul, que ha donat fama universal al poble i, en general, quan hom es refereix a Cogul ho associa amb el primer indret d'art rupestre llevatí trobat a Catalunya l'any 1908. No resulta una identificació tan popular, però sí que passa una cosa semblant amb el Tossal de les Tenalles de Sidamunt, el primer poblat ilergeta excavat per l'Institut d'Estudis Catalans a principis del segle XX. Darrerament també es tendeix a simplificar la identificació del gran poblat ibèric del Molí d'Espígol amb el municipi al que pertany, és a dir, a Tornabous. En aquest sentit, resulta curiós que el cas singular dels Vilars d'Arbeca, s'acompanya sempre per identificar-lo correctament amb la referència de la població, cosa explicable pel major nombre de jaciments que coneixem ara al territori i a la vegada pels diferents topònims del tipus Vilars existents.

Un aspecte més a comentar és l'escriptura dels fonemes dels topònims recollits solament per via oral. Resulta evident que segons els criteris emprats o el coneixement de les normatives lingüístiques donen diferents versions del mateix nom. Per exemple, el citat jaciment ibèric de Gebut, a Soses, apareix en les primeres referències bibliogràfiques de mitjans del segle passat amb la grafia Jebut, ja que no es va tenir en compte la normativa ortogràfica de l'Institut d'Estudis Catalans. En aquest cas, el canvi és petit i en general la majoria de la gent pot interpretar que amb la grafia vella, amb *J*, o amb la correcta, amb *G*, es tracta del mateix jaciment. Resulta més complex el cas de la basílica i poblat visigòtic del terme de Seròs, conegut com a Bobalà en les primeres referències bibliogràfiques, les quals es mantenen encara ara (com per exemple en un mateix carrer que hi ha a la ciutat de Lleida) o el Bovalar, tal com s'aconsella d'escriure'l amb l'adequada correcció ortogràfica, tot i que la incorporació de l'article és totalment artificiós, ja que és una mica forçat usar-lo quan mai s'ha emprat quotidianament. Aquesta dualitat d'escriure el topònim ha originat casos de confusió total per creure que eren jaciments completament diferents. D'altres casos és més difícil posar-se d'acord com passa amb el topònim de Carretelà o de Carratelà (Aitona) que si bé en la bibliografia especialitzada s'escriu de la primera manera, no passa el mateix amb la senyalètica municipal que ha optat per la segona forma; igual passa amb Montmeneu o Montmaneu, el cim culminant del Segrià, que s'escriu de manera diferent segons la cartogràfica oficial i els senyals municipals. Finalment no voldríem deixar sense indicar el cas del topònimAVINGANYA, referent al convent trinitari de Seròs, el qual té el seu origen en el senyor andalusí Yahya ibn Ganiya (González i Xandri, 1997; 2000; 2003). En la documentació històrica moderna trobem tant la variantAVINGANYA com VINGANYA. En l'arqueològica sembla concretar-se el topònimAVINGANYA a Seròs i de VINGANYA o MINGANYA al de Torres de Segre-Alcarràs, sobretot basant-se amb la denominació viva entre la població; en aquest cas hi ha total unanimitat a tot el Baix Segre per referir-se al vell monestir comAVINGANYA, per la qual cosa sorprèn la tossuderia d'escriure'l amb la forma sense A que es fa per la Fundació Enciclopèdia Catalana en les diverses obres on surt estudiat l'edifici medieval (Lladonosa, 1994,164-165; Xandri, González i Pladevall, 1997,226-230; Conejo, 2002). La confusió està servida!

Els topònims “més arqueològics”

Resulta evident que hi ha topònims clars a l'hora de relacionar-los amb valors patrimonials, com són aquells que en la pròpia referència fan esment a castell, torre, església, monestir, ermita, capella, font, colomer, pont, sitjar, fossar, cova, forat, etc. En aquests no entrarem en aquest article, ja que la seva obvietat els fa poc interessants per allò que volem tractar. Tampoc serà el moment de parlar de les advocacions hagiogràfiques, les quals poden ajudar a identificar jaciments com per exemple: santa Quitèria o santa Cecília per èpoques tardorromanes o la relació dels sants més antics com sant Salvador, sant Martí o sant Miquel en aquells temples lligats amb la repoblació. Hi ha topònims que també de vegades de manera

indirecta manifesten un fet fàcilment observable i que de vegades tenen relació amb l'existència de jaciments, com passa amb Codines, Codina, Codinars, etc., o també la Pedrera, Pedreres, etc. Resulta curiosa la relació dels diversos llocs denominats Cantaperdius i que solen correspondre a jaciments habitualment d'època romana. Tant en un com en altre cas l'explicació està relacionada amb el fet que són zones no cultivades tradicionalment i que, per tant, les restes arqueològiques s'han conservat millor. Igual podríem dir del topònim Calvari, sabedors que molts dels jaciments de la zona plana de Lleida es troben en tossals, cosa que no vol dir que totes les elevacions en tinguin de restes arqueològiques, no ens ha d'estranyar que alguns tossals on s'instal·là el Calvari de les poblacions veïnes coincideixen amb vells assentaments. Un cas diferent és la relació de teuleries i bòviles amb l'arqueologia, però en aquesta ocasió l'explicació rau en el fet que la mateixa dinàmica de l'extracció de les argiles ha ocasionat la troballa de jaciments desconeguts fins al moment. No podem deixar de citar els indrets que parlen de morts, ossos i tombes, clarament referents de restes sebollides, però que caldria tractar-los en un altre article.

En aquesta aportació al Congrés de l'ICOS volem posar atenció en quatre topònims especialment: moros, vilàs, encantades i tenalles. En total dels 3.246 jaciments que el Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya té inventariats a les comarques de Lleida, hi ha 125 que entrarien en les categories comentades, la qual cosa correspon al 3,85%. Ben mirat una proporció més aviat discreta. Cal afegir que la comarca de la Cerdanya per la seva característica de pertinença a diferents províncies i estats, no ha estat valorada en aquest estudi.

El topònim “Moros”

No hi ha cap dubte que és el topònim rei de tots els que de manera popular volen fer referència a testimonis materials del passat. Té variants com Moro, Mora, Mor, etc. En total tenim setanta, la qual cosa fa que gairebé sigui la meitat dels coneguts, un 46,67% en concret.

A continuació podem veure la distribució per comarques.

Alt Urgell

L'Alt Urgell és la comarca amb més referències, ja que presenta 29 jaciments d'un total de 340 jaciments inventariats, la qual dóna un percentatge de 8,53 %. Els jaciments són els següents: Roc del Rumbau o Roca dels Moros (Peramola), Caixa del Moro del coll del Pauet (Bassella), Bancals de la llau de la Móra (Cabó), Cabana del Moro de les Coberterades o Dolmen de cal Llauna (Cabó), Cabana del Moro de Colomera (Cabó), Cabana del Moro de l'Oliva o dolmen de l'Oliva (Cabó), Tarter del Serrat de Malpàs o Cabana del Moro del Serrat de Malpàs (Cabó), Clot del Moro (Bassella), Castell dels Moros (Cava), Mina dels Esquerts del Pi Negre o Mines d'or i plata del Cadí o Mines dels Romans o Mines dels Moros o “ la Incansable” (Cava), el Castell dels Moros (coll de Nargó), Castellot dels Moros o Tossal dels Moros (Coll de Nargó), Cabana del Moro del Solà de la Piula (Fígols i Alinyà), Cabana del Moro d'Albet (Montferrer i Castellbó), Cabana del Moro d'Avellanet o Cabana del Moro de Vilamitjana (Montferrer i Castellbó), Cabana del Moro del coll del Pou (Montferrer i Castellbó), Cabana del Moro de Sarcédol o cabana de la Sarraïna (Montferrer i Castellbó), Cabana del Moro de Turbiàs (Montferrer i Castellbó), Cabana del Moro del Coll de Jou (Montferrer i Castellbó), Cova de l'Espitllera dels Moros (Peramola), Cementiri dels Moros del Coll de Mu (Peramola), Costa de la Roca dels Moros (Peramola), Cova del Moro del Cap de la Solana dels Gitanos (Ribera d'Urgellet), Cabana del Moro dels Bedolls (Ribera d'Urgellet), Cabana del Moror de Bescaran (Valls de Valira), Cabana del Moro de Coll de Juvell (Valls de Valira), Cova del Moro de la Solana del Rei (les Valls d'Aguiar) i Fossa del

Moro de la Guàrdia d'Ares (Les Vall d'Aguilar). Els quals es distribueixen per cronologia i tipologia de la següent manera:

Pallars Sobirà

Solament tenim el Planell de Matamoros a la vall de Cardós, necròpolis de lloses d'època medieval.

Alta Ribagorça

Solament un jaciment, correspon a un lloc d'habitació d'època prehistòrica té aquesta denominació, entre un total de 137 inventariats. Es tracta del Tossal de la Font del Moro (Pont de Suert).

Val d'Aran

No hi ha cap referència a moros entre els 76 jaciments inventariats d'aquesta singular vall pirinenca.

Pallars Jussà

De 319 jaciments inventariats trobem cinc dins aquesta categoria, és a dir un 1,57%. Els jaciments són els següents: Centre d'extracció de moles de la Llau del Cau del Moro (Tremp), Tossal dels Moros (Sarrocà de Bellera), Cabaneta del Moro (Senterada), Cova del Moro (la Torre de Cabdella) i Cabana del Moro (la Pobla de Segur/Senterada).

Solsonès

El Solsonès té deu jaciments, entre els 232 inventariats, és a dir un 4,31%. Són els següents: Tossal del Moro (Clariana de Cardener), Castell d'Abella o Torres del Serray dels Moros de cal Governador (Navès), Caixa del Moro de Castelló (Navès), Tomba del Moro de Peà (Navès), Caixa del Moro I (Odèn), Caixa del Moro II (Odèn), Roca dels Morros de Finestres (Pinell de Solsonès), Collet del Moro I, Collet del Moro II, Serrat o Turó dels Moros de cal Codina (Pinell de Solsonès) i Caixa del Moro III.

Noguera

Dels 453 jaciments inventariats hi ha solament sis d'aquesta categoria (1,32 %), que corresponen a fortificacions: Torre dels Moros (Àger), lo castell dels Moros de Sols de Rui (Baronia de Rialb), Serrat dels Moros (Tiurana), La Torreta dels Moros (Cubells), Torre dels Moros (Algerri) i Torrota dels Moros (Foradada).

Segarra

La Segarra té cinc jaciments entre els 270 inventariats, és a dir un 1,85%. Són: Tossal de les Tenalles de la Móra (Granyanella), Necròpolis del Serrat del Moro (Massoteres), Cementiri dels Moros (Sant Guim de Freixenet), Torre dels Moros de Llanera (Torà) i Serrat dels Moros (Torà).

Urgell

D'un total de 288 jaciments inventariats, solament corresponen a aquesta categoria tres jaciments (1,04%), un de cronologia àmplia, ja que va des d'època prehistòrica a medieval (Tossal del Tossal del Moro, a Castellserà), un romà (Mas de Mora a Verdú) i un medieval (Pla dels Moros, a Tàrraga).

Garrigues

El mateix que a l'Alta Ribagorça ens trobem en aquesta comarca, ja que dels 445 jaciments solament trobem un d'àmplia cronologia, ja que des de la prehistòria arriba al món romà. Es tracta del famós de la Roca dels Moros de Cogul, el qual curiosament ara ha perdut la denominació de Moros per part de la gent del poble, que empra més habitualment el de Coves del Cogul, el qual no deixa de ser una conseqüència de la nomenada aconseguida pel jaciment rupestre, conegut científicament des de 1908.

Pla d'Urgell

Dels trenta 30 jaciments inventariats no n'hi ha cap que tingui un topònim referenciat als moros.

Segrià

El Segrià és, amb 501, la comarca amb major nombre de jaciments inventariats. D'aquests 11, un 2,19% respecte el total corresponen a topònims amb la referència a moros: Tossal del Moro (Corbins), Tossal de Moradilla (Lleida), la Farmàcia dels Moros (Soses), Tossal dels Moros (Torres de Segre), Torre dels Moros o d'Algorfa (Seròs), Tossal de la Mora (Torrebesses), Tossal dels Moros (Almatret), Castell dels Moros (Almenar), Vall de Móra o Valldemora I i II (Seròs).

El topònim “Bruixes”

Aquesta categoria volt recollir les referències populars que expliquen les evidències constructives antigues atribuint-les a fenòmens de caire màgic o d'encanteri. Llavors l'atribució a bruixes, encantades, dimoni o diable es fa palesa. Hi ha pocs jaciments amb aquest topònim, contràriament a la idea que ens havíem pogut fer, fins i tot en la majoria de les comarques no n'hi ha cap; així no trobem cap topònim classificable en aquest grup a les Garrigues, la Noguera, el Pallars Sobirà, el Pla d'Urgell, el Solsonès i la Val d'Aran. És a dir, en la meitat de les comarques estudiades; pel que fa a la resta el percentatge és molt baix.

Alt Urgell

Entre els 340 inventariats té dos jaciments classificables en aquest grup, un 0,58%. La Cova de les Encantades (Arsèguet) que data del bronze mitjà-bronze final, classificada com a cova natural d'habitació, i l'Espluga de la Bruixa (Vansa i Fórnols) que data del -2500/-650 (neolític final/bronze) i que correspon a un lloc d'enterrament d'inhumació col·lectiu, concretament a una cista.

Alta Ribagorça

D'un total de 137 jaciments inventariats hi ha un únic jaciment classificable en aquest grup: la Cova de les Encantades de cronologia indeterminada.

Pallars Jussà

De 319 jaciments inventariats hi ha un únic jaciment (0,31%), el dolmen de la Casa Encantada (Sarroca de Bellera/Senterada) amb una cronologia del bronze mitjà, el qual esdevé un dels exemples més clàssics d'aquest tipus de denominació de caràcter màgic i que compta amb una bonica llegenda explicativa del topònim i de la coneguda construcció megalítica.

Segarra

De 270 jaciments n'hi ha només un amb aquest tipus de topònims (0,37%). Es tracta del Tossal de les Bruixes (Granyanella) amb una cronologia del bronze final i classificat tipològicament com a desconegut.

Urgell

Hi ha un únic jaciment de 288 inventariats (0,35%). Es tracta de la Casa Encantada (Tàrrrega) de cronologia romana republicana i classificada com a lloc d'habitació sense estructures.

Segrià

En el Segrià trobem dos jaciments, que representen un 0,40% del total de 501 inventariats. Són la Serra de l'Encantada (Alcarràs) i el Tossal de les Bruixes (Torres de Segre). Ambdós són de cronologia prehistòrica, si bé el Tossal de les Bruixes també té una fase medieval.

El topònim “Tenalles”

Curiós topònim que fa referència sens dubte a la troballa abundant de molts fragments de ceràmica, padellassos en denominació col·loquial, en una quantitat suficient per donar origen a un nom de lloc, fet poc habitual, tot i la relativa abundància d'emplaçaments caracteritzats per la troballa superficial d'aquest tipus de material tant útil per localitzar i identificar els jaciments arqueològics, però evidentment insuficient per a cridar l'atenció de la població. Una variant d'aquesta denominació seria Olles.

Solament el trobem en quatre comarques i amb una representació puntual, cosa curiosa ja que a priori semblava que havia de ser un dels grups més nombrosos i ha passat ben bé el contrari. L'apreciació de la qual partiem ha estat errònia i probablement influenciada pel coneixement ben conegut per la historiografia de dos jaciments, gairebé clàssics, com són el Pla de les Tenalles i el Tossal de les Tenalles.

Alta Ribagorça

Hi ha un únic jaciment entre els 137 inventariats. És a dir un 0,73%. Es tracta del jaciment de la Cabana del Tou de les Olles (Vall de Boí).

Alt Urgell

Hi ha un únic jaciment entre els 340 inventariats, és a dir, un 0,29 % respecte el total. Es tracta del jaciment del Tossal de les Olles (Cabó) amb una cronologia de l'edat del ferro-ibèric i moderna, i correspon a un centre de producció de terrissa.

Segarra

De 270 jaciments inventariats hi ha un únic jaciment en aquest grup. Això correspon respecte al total a un 0,37%. És el Pla de les Tenalles de la Móra (Granyanella), que ja hem esmentat en el grup de jaciments amb el topònims moros. És un jaciment amb una cronologia entre el ferro i l'ibèric final, i és un poblat.

Pla d'Urgell

Hi ha també un únic jaciment entre els 30 jaciments inventariats. És a dir, que correspon al 3,33% del total. Es tracta del Tossal de les Tenalles (Sidamon), poblat amb una cronologia entre el bronze final III/ferro-ibèric.

El topònim “Vilars”

Interessant topònim que fa referència clara a velles poblacions, avui desaparegudes i que normalment solen fer referència a èpoques força antigues. A més de Vilars, estan les variants de Vilàs, Vilassos i Vilot.

Les comarques que no tenen cap jaciment amb aquest topònim són: l'Alta Ribagorça, el Pallars Sobirà, el Pallars Jussà, el Solsonès, la Val d'Aran i finalment com a excepció al que acabem d'apuntar, el Pla d'Urgell (que recordem però que té només trenta jaciments inventariats i un únic jaciment, el Tossal de les Tenalles entre tots els grups d'estudi que hem fet).

Alt Urgell

L'assentament dels Vilassos de Bassella és l'únic dels 340 inventariats (0,29%), amb una cronologia que va des de la Prehistòria al món romà.

Segarra

Presenta 5 jaciments dels 270 inventariats. És a dir un 1,85% del total. Els jaciments són els següents: Els Vilassos de Castellnou d'Oluges (Cervera), Els Vilassos (Tarroja de Segarra), Vilassos de Bellveí (Torrefeta i Florejacs), Els Vilars de Sanaüja (Sanaüja) i el Vilatge de Borics o Vilar de Llanera (Torà).

Urgell

Aquesta comarca és la que té més nombre de jaciments amb aquest tipus de topònims i també el percentatge més elevat. En total són deu jaciments d'un total de 288: els Vilassos (Tàrrega); els Vilars (Tàrrega); Vilassos/Vilar (Nalec), els Vilots (Ossó de Sió), la Vila (Ossó de Sió), el Vilet (Sant Martí de Riucorb), el Vilot (Agramunt), Taller de sílex Vilet (Sant Martí de Riucorb), Vilars (Belianes), el Vilar o Poblat de la Font (Verdú).

Garrigues

Aquesta comarca té 6 jaciments d'un total de 445. És a dir, un 1,35%. Els jaciments són els següents: la Fortalesa del Vilars o els Vilars (Arbeca), els Vilars (Arbeca), els Pedregals o els Vilàs (els Omellons), els Vilars (els Torms), Tomba dels Vilars (els Torms) i la vil·la romana dels Vilars (Arbeca).

Segrià

El Segrià presenta 6 jaciments entre 501 amb aquesta denominació, un 1,20%. Els jaciments són els següents: els Vilans I (Aitona), els Vilans II (Aitona), els Vilans III (Aitona), Vilarnau (Alguaire), el Vilot de Montagut (Alcarràs), el Vilot de Sucs (Lleida).

Noguera

Té 7 jaciments de 453 inventariats (1,55%): Balma o cova dels Vilars o cova dels Vilassos (Os de Balaguer), Poblat dels Vilassos o Os vell (Os de Balaguer), els Vilars o Vilars 1 (Os de Balaguer), els Vilars 2 o Serra de la Guineu (Os de Balaguer), els Vilars 3 o barranc dels Vilars (Os de Balaguer), el Vilot (Bellcaire d'Urgell) i Vilot d'Alberola (Os de Balaguer).

Conclusions

Les quatre categories triades són clarament denominacions populars per explicar un fet inusual en el paisatge que està associat a la troballa de restes antigues, ja construïdes (cas de

Vilars), ja de restes ceràmiques (Tenalles). De totes maneres el referent als Moros és sense cap dubte el més nombrós i es troba tant per la troballa d'elements edificats, com de restes de terrissa o fins i tot d'ossos, però sempre d'allò que no queda cap memòria menys que les evidències arqueològiques sobre el terreny. Un cas mixt seria el de bruixes, ja que de vegades també fa referència a elements naturals que la imaginació popular busca explicació amb fets màgics, de totes maneres caldria de vegades veure quina relació podria haver també entre aquells llocs singulars i que foren referents per aquelles persones que mantingueren cultes ancestrals precristians. Així d'un total de 125 jaciments aquí amb aquest treball considerats, destaquen àmpliament el grup dels Moros, amb un total de setanta que fa el 46,67%; seguit del de Vilars, amb quaranta-tres, que fan un 28,67%; mentre que ja el de Bruixes amb vuit, un 5,33% i Tenalles amb quatre, amb 2,67 % són ja una representació força discreta.

Com era d'esperar, la cronologia del topònim Moros no fa gairebé mai referència a un assentament andalusí, ja que un 70% de jaciments corresponen a època prehistòrica, un 6% solament són d'època romana, per un 14 % corresponents al món medieval, moltes vegades ja d'època cristiana, i un 10% indeterminats. En l'Alt Urgell correspon a megàlits la majoria dels jaciments prehistòrics (65,51%), si bé el percentatge d'assentaments inventariats com a medievals no és gens menyspreable (20,69%). Al Solsonès la majoria de jaciments són també prehistòrics, però curiosament el comú Cabana, més usual a l'Alt Urgell o al Pallars, és substituït per Caixa, la qual cosa sembla ajustar-se també a una diferenciació de la tipologia dels monuments megalítics, com pot ser el cas de les cistes.

No hem parlat amb detall del topònim mesquita (com per exemple les restes d'un edifici molt modificat amb sepulcres que hi ha a Anya), el qual seria una mena de variant del concepte de moro però associat a un edifici cultual.

El topònim Vilars té també un alt percentatge (60%) que correspon a jaciments d'època prehistòrica, mentre que en aquest cas les fortes construccions d'època romana han deixat petjada amb un 30% dels jaciments inventariats, per un modest 5% d'època medieval i el mateix percentatge d'indeterminats. Cal comentar que moltes de les edificacions medievals ja tenen denominació concretar com castell, torre o església. Resulta curiós que en la meitat de les comarques no hi ha ni un sol jaciment amb aquesta denominació, mentre que en la resta la representativitat és més significativa, sobretot en les comarques del centre i sud de la província, mentre que en les comarques pirinenques, tret d'un cas en l'Alt Urgell, la seva presència és nul·la. Veiem doncs una diferència molt acusada entre les comarques del nord i del centre-sud de la província. Moltes vegades la presència de les estructures atribuïdes a velles poblacions ha donat nom a la partida i per tant trobem diversos jaciments en la zona amb la mateixa denominació com és el cas dels Vilans d'Aitona o dels Vilars d'Arbeca. La majoria tenen algun assentament prehistòric i que té continuïtat fins a època romana. La variant Vilot podria ser més significativa de jaciments d'època medievals, molts d'origen andalusí, preferentment situats en tossals destacats, mentre que els anteriors solen ser en zones més planes. El que és evident és que són edificacions que es troben ja en ruïnes i no són habitables.

En general es demostra que la toponímia és un bon auxiliar per la localització de jaciments, i a la vegada l'onomàstica es veu confirmada per l'existència de restes arqueològiques en les quatre categories aquí comentades. Resulta també evident que l'adscripció popular a època dels moros no es correspon gairebé mai a aquesta cronologia, però si és un clar determinant de l'existència de restes, moltes vegades prehistòriques, cas semblant a la denominació Vilars.

Pensem que la formació d'aquests topònims ha de ser relativament recent, si més no quan la presència àrab ja no era evident a casa nostra, cosa que ens posa al voltant de fa cinc segles com a molt.

Bibliografia

- Alonso, Natàlia; Junyent, Emili; López, Joan 2010. *Arbeca. La fortalesa dels Vilars*.
- Carneiro Rey, Juan A. 2000. Toponimia e arqueologia (Algunhas notas verho de toponímia arqueològica), *Gallaecia* 19, Santiago de Compostela.
- Conejo, Antoni 2002. El convent trinitari de Vinganya, *L'Art Gòtic a Catalunya. Arquitectura I. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, 233-235. Barcelona.
- Garcés Estallo, Ignasi; González Pérez, Joan-Ramon; Rodríguez Duque, Josep Ignasi 2006. El jaciment de l'edat del ferro de la cova de Geguins (les Avellanes i Santa Linya, la Noguera). *Revista d'Arqueologia de Ponent* 15, 201-233.
- González Pérez, Joan-Ramon 1982, *Aproximación a la carta arqueológica del Segrià estricto*, tesi de llicenciatura inèdita, Barcelona.
- González Pérez, Joan-Ramon; Rodríguez Duque, Josep-Ignasi 1986. Noves coves prehistòriques a les Serres de Carreu i de Sant Joan (Pallars Jussà-Alt Urgell). *Ilerda* XLVII, 65-79.
- González Pérez, Joan-Ramon; Larrégula Badia, Ramon; Markalaín Torres, Juli; Medina Morales, Josep Eugeni; Rodríguez Duque, Josep-Ignasi 1991. Prospecció arqueològica a la Serra de Sant Gervàs (Alta Ribagorça). *Actes Congrès Internacional Història dels Pirineus*, 301-320. *Cervera- novembre 1988*, tomo I. Madrid.
- González Pérez, Joan-Ramon; Medina Morales, Josep Eugeni; Rodríguez Duque, Josep-Ignasi; Markalaín Torres, Juli; Larrégula Badia, Ramon 1995. Les necròpolis tumulars al Pirineu occidental català. Estat de la qüestió, *X Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà-Cultures i Medi. De la Prehistòria a l'Edat Mitjana*. Puigcerdà i Osseja 1994, 385-394. Puigcerdà.
- González Pérez, Joan-Ramon; Xandri Solé, Joana 1997. *CAAIEI. Centre d'Arqueologia d'Avinyana de la Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida. Seròs (El Segrià)*. 1a edició. Lleida.
- González Pérez, Joan-Ramon; Rovira Port, Jordi; Casanovas Romeu, Àngels; Garcia Biosca, Joan-Eusebi; Rodríguez Duque, Josep-Ignasi 1997. Jaciment del Tossal de Solibernat, *Catalunya Romànica. XXIV. El Segrià. Les Garrigues. El Pla d'Urgell. La Segarra. L'Urgell*, 241-244. Barcelona.
- González Pérez, Joan-Ramon; Xandri Solé, Joana 2000. El Centre d'Arqueologia d'Avinyana: una realitat al servei de la divulgació de la metodologia històrica en general i del patrimoni del Baix Segre en particular, *Actes del 2n Congrès Català de Museus Locals i Comarcals. Celebrat a Arbúcies, Girona, Olot i Terrassa els dies 15, 16, 17 i 26 d'abril de 1999*, 197-207. Girona.
- González Pérez, Joan-Ramon; Xandri Solé, Joana 2003. El procés de recuperació de l'antiga casa trinitària d'Avinyana (Seròs, el Segrià), *II Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002. Els conjunts monàstics. Intervencions arqueològiques, 1998-2002. Eines, elements d'indumentària i armament en contextos arqueològics. Actes*, 46-64. Volum I. Barcelona.

- González Pérez, Joan-Ramon; Vázquez Falip, Maria Pilar; Mata Perelló, Josep Maria; Peña Monné, Josep Lluís; Rodríguez Duque, Josep Ignasi; Colldeforns Chertó, Baldomer 2002. La presencia de hematites y la singular concentración de poblamiento de la primera edad del hierro en la confluencia de los ríos Cinca, Segre y Ebro, *Primer simposio sobre minería y metalurgia antigua en el SW europeo*, Centre d'Arqueologia d'Avinganya, Seròs (Segrià, Catalunya, España) del 5 al 7 de maig de 2000, 233-254, la Pobla de Segur.
- Lladonosa, Josep 1994: Seròs, *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Segrià. Pla d'Urgell. Garrigues. Baix Cinca*, 163-166. Barcelona.
- Marcet i Prims, Jaume 2004. Primeres jornades sobre toponímia catalana, *Llengua & Literatura* 15. Barcelona.
- Medina, Josep; Larrégula, Ramon; González, Joan-Ramon; Rodríguez, Josep Ignasi; Markalaín, Juli 1992. *II Campanya de prospecció a la serra de Sant Gervàs i serres properes*, informe memòria inèdit.
- Pérez Almoquera, Arturo 2001. Iltir/iltur = oppidum. Los nombres de lugar y la ciudad en el mundo ibérico, *Faventia* 23/1. Barcelona.
- Pita Mercé, Rodrigo; Díez-Coronel Montull, Lluís 1968. *La necròpolis de Roques de Sant Formatge en Seròs (Lérida)*, Excavaciones Arqueológicas en España 59.
- Rodríguez Duque, Josep Ignasi 1980, *Materiales para una carta arqueológica del Bajo Segre*, tesi de llicenciatura inèdita, Barcelona.
- Terrado, Xavier 1994. Fonaments per a l'estudi etimològic de la toponímia catalana. *Introducció a l'onomàstica, Actes del cicle de conferències "Onomàstica catalana" Lleida, 8-11 d'abril de 1991*, 73-94. Lleida.
- Tort Donada, Joan 2001. La toponímia com a camp de coneixement interdisciplinari. Algunes bases teòriques i epistemològiques per a l'estudi dels noms de lloc, *Scripta Nova* 86. Barcelona.
- Trullols, Jordi 2012. Homenatge a Rafael Gomà i Fontanet. *Rituals i simbolismes, de la prehistòria a l'actualitat. Actes de la XL Jornada de Treball del Grup de Recerques de les Terres de Ponent. Artesa de Segre. 2010. Homenatge a Rafel Gomà i Fontanet*, 11-19. Lleida.
- Turull, Albert 1991. *Els topònims de la Segarra*. Cervera.
- Turull, Albert 1994. La formació dels topònims. *Introducció a l'onomàstica, Actes del cicle de conferències "Onomàstica catalana" Lleida, 8-11 d'abril de 1991*, 73-94. Lleida.
- Turull, Albert 2007. *La Toponímia de les comarques de ponent. Un assaig d'interpretació tipològica*. Barcelona.
- Xandri Solé, Joana; González Pérez, Joan-Ramon 1997. Mare de Déu dels Àngels de Vinganya -situació, història i descripció amb Antoni PLADEVALL FONT, excavació i pintures, *Catalunya Romànica. XXIV. El Segrià. Les Garrigues. El Pla d'Urgell. La Segarra. L'Urgell*. 226, 230. Barcelona.

Joan-Ramon González Pérez

jrgonzalez@diputaciolleida.cat

Maria Pilar Vázquez Falip

mpvazquez@diputaciolleida.cat

Servei d'Arqueologia. Institut d'Estudis Ilerdencs

Diputació de Lleida